

TÜRKİYE ÜNLÜ VE ÜNSÜZ UYUMLARI

Mukhammadiyah Sanobar Bakhtiyor qizi

*Semerkant Devlet Pedagoji Enstitüsü 2. sınıf yüksek lisans öğrencisi
Vahit Türk, bilimsel danışman, İstanbul Kültür Üniversitesi profesörü,
filoloji doktoru e-posta: muhammadiyahsanobar@mail.com
Telefon numarası: +998945333634*

Özet (Türkçe): *Bu çalışmada Türkiye Türkçesinin fonolojik yapısında temel bir yere sahip olan ünlü ve ünsüz uyumları ele alınmaktadır. Ünlü uyumu, büyük ve küçük ünlü uyumu çerçevesinde incelenerek sözcük kökleri ve eklerde ön–arka ile düz–yuvarlak ünlülerin dağılımı açıklanmaktadır. Ünsüz uyumu ise morfem sınırlarında ortaya çıkan ötümlülük ve ötümsüzlük süreçleri bağlamında değerlendirilmektedir. Ayrıca bu uyum sistemlerinin Eski Türkçeden günümüz Türkiye Türkçesine kadar uzanan tarihî sürekliliğine kısaca değinilmektedir. Çalışma, ünlü ve ünsüz uyumlarının söyleyiş kolaylığı sağlamada, ses ahengini korumada ve dilin morfolojik düzenliliğini sürdürmede önemli bir rol oynadığını ortaya koymaktadır.*

Anahtar Kelimeler (alfabetik): *fonoloji; ses sistemi; Türkiye Türkçesi; Türk dili incelemeleri; ünlü uyumu; ünsüz uyumu.*

FAMOUS AND UNKNOWN ORGANIZATIONS OF TURKEY

Mukhammadiyeva Sanobar Bakhtiyor qizi

*2nd year master's student of Samarkand State Pedagogical Institute
Vahit Turk, scientific supervisor, professor of Istanbul Culture University,
doctor of philology*

e-mail: muhammadiyevasanobar@mail.com

Phone number: +998945333634

Abstract: *This study examines vowel and consonant harmony as fundamental phonological principles of Turkey Turkish. Vowel harmony is analyzed through its major and minor types, which regulate the distribution of front-back and rounded-unrounded vowels in word stems and suffixes. Consonant harmony is discussed in relation to voicing and devoicing patterns occurring at morpheme boundaries. The study also briefly addresses the historical continuity of these harmony systems from Old Turkic to modern Turkey Turkish. The findings demonstrate that vowel and consonant harmony play a crucial role in ensuring phonetic harmony, ease of articulation, and morphological regularity in the Turkish sound system.*

Keywords: *Turkey Turkish; vowel harmony; consonant harmony; phonology; Turkish linguistic.*

ИЗВЕСТНЫЕ И МАЛОИЗВЕСТНЫЕ ОРГАНИЗАЦИИ ТУРЦИИ

Мухаммадиева Санобар Бахтиёр кизи

*студентка 2-го курса магистратуры Самаркандского государственного
педагогического института*

*Вахит Турк, научный руководитель, профессор Стамбульского
университета культуры, доктор филологических наук*

e-mail: muhammadiyevasanobar@mail.com

Телефон: +998945333634

Аннотация: *В данном исследовании рассматривается гармония гласных и согласных как фундаментальные фонологические принципы турецкого языка. Гармония гласных анализируется через её основные и второстепенные типы, которые регулируют распределение передних-задних и округлённых-неокруглённых гласных в основах слов и суффиксах. Гармония согласных обсуждается в связи с моделями озвончения и оглушения, встречающимися на границах морфем. В исследовании также кратко рассматривается историческая преемственность этих систем*

гармонии от древнетюркского до современного турецкого языка. Результаты показывают, что гармония гласных и согласных играет решающую роль в обеспечении фонетической гармонии, лёгкости артикуляции и морфологической регулярности в турецкой звуковой системе.

Ключевые слова: Турецко-турецкий язык; гармония гласных; гармония согласных; фонология; турецкая лингвистика.

TÜRKIYE ÜNLÜ UYUMLARI

Türkiye Türkçesinin ses düzeninin en temel ilkelerinden biri ünlü uyumlardır. Ünlü uyumları, Türkçenin tarihî gelişiminden günümüze kadar koruduğu doğal bir fonolojik özellik olup; kelime içinde ünlülerin belirli nitelikler bakımından birbirleriyle uyumlu olmasını ifade eder. Bu özellik yalnızca Türkçenin fonetik yapılanmasını değil, aynı zamanda eklerin biçimlenmesini de doğrudan belirler. Bu nedenle ünlü uyumları, hem fonoloji hem de morfoloji açısından Türkçenin sistemsal bir kuralı niteliğindedir.

Literatürde ünlü uyumları genellikle iki ana başlık altında incelenir:

Büyük Ünlü Uyumu (Önlük–Arthlık Uyumu)

Küçük Ünlü Uyumu (Düzlük–Yuvarlaklık Uyumu)

Her iki uyum türünün de Türkçenin genel ses dizimi içinde yer alan kurallara dayandığı, kelime yapısının ünlülerin niteliği tarafından yönlendirildiği çeşitli araştırmacılar tarafından vurgulanmıştır. Nitekim Türkçe Ses Bilgisi adlı çalışmada, ünlü uyumlarının Türkçenin “en belirgin ses özelliklerinden biri” olduğu açıkça ifade edilir.

Büyük Ünlü Uyumu (Önlük–Arthlık Uyumu)

Tanım ve Temel Özellikler

Büyük ünlü uyumu, ünlülerin art damak (kalın) ve ön damak (ince) olmak üzere iki grupta toplanması ve kelime içinde yalnızca bu gruplardan birine ait ünlülerin bulunması ilkesine dayanır. Türkçede /a, ı, o, u/ art damak; /e, i, ö, ü/ ise ön damak ünlüleridir.

Önlük–arthlık uyumu, literatürde “kalınlık–incelik uyumu” adıyla da geçer ve en kısa tanımıyla “bir sözcükte yalnızca art veya yalnızca ön sıradan ünlülerin bulunması” şeklinde ifade edilir.

Bu uyuma göre:

Art ünlülü bir sözcüğe art ünlülü bir ek,

Ön ünlülü bir sözcüğe ise ön ünlülü bir ek gelir.

Örneğin:

kapı-lar-dan, yol-da (art ünlülü dizilim)

ev-ler-imiz-den, göl-ge-lik (ön ünlülü dizilim)

Bu durum, Türkçede eklerin biçimlenişinin, son hecedeki ünlünün niteliği tarafından belirlenmesi ilkesine dayandığını gösterir.

Ünlü–Ünsüz İlişkisi ve Hecesel Yapı

Kaynaklarda büyük ünlü uyumu çoğunlukla yalnızca ünlüler arasındaki bir özellik olarak verilse de, Zeynep Korkmaz başta olmak üzere birçok araştırmacı bunun aslında bir hece uyumu olduğunu belirtir. Çünkü Türkçede ünlüler kadar ünsüzler de ön ve art damak özellikleri bakımından gruplara ayrılabilir; dolayısıyla hece yapısı bütünüyle aynı ses dizisi içinde şekillenir.

Örneğin, aklanmak ve oku kelimelerindeki heceler, yalnızca art damak sesleriyle; eklenmek ve göklerin kelimelerindeki heceler ise ön damak sesleriyle kurulmuştur.

Uyuma Girmeyen ve Tarihsel Nedenli İstisnalar

Her ne kadar büyük ünlü uyumu Türkçenin temel bir özelliği olsa da, bazı Türkçe kökenli kelimelerde tarihsel süreç, eklerin tek biçimliliği veya ses olayları gibi nedenlerle uyumsuzluk görülebilir. Bu durum “yaparken, geliyor, baştaki” gibi örneklerde belirginleşir.

Yabancı kökenli sözcüklerin büyük çoğunluğu ise bu uyuma aykırıdır. Zira “sözcüğün önlük–artlık uyumuna girmemesi onun alıntı olduğunun göstergelerindendir” denilmektedir.

Buna rağmen, bazı alıntı kelimeler Türkçeye girdikten sonra uyuma adapte olmuştur:

hamīr → hamur

cānāver → canavar

za īf → zayıf

Bu uyumlaşma örnekleri Zeynep Korkmaz tarafından ayrıntılı biçimde verilmiştir .

Küçük Ünlü Uyumu (Düzlük–Yuvarlaklık Uyumu)

Tanım ve Genel Çerçeve

Küçük ünlü uyumu, kelimenin ilk hecesindeki ünlünün düz veya yuvarlak olmasına göre sonraki hecelerde bulunabilecek ünlü türlerini belirleyen bir kuraldır. Türkçe Ses Bilgisi’nde bu uyum şöyle açıklanır:

İlk hecede düz bir ünlü varsa → sonraki hecelerde yalnızca düz ünlüler bulunur.

İlk hecede yuvarlak bir ünlü varsa → sonraki hecelerde dar yuvarlak veya düz geniş ünlüler bulunabilir.

Bu kurala uygun örnekler:

açıklayıcı (düz ünlüler dizisi)

okuyan (yuvarlak ünlüden sonra dar yuvarlak ünlü)

Uyuma Uymayan Yapılar ve Dudak Ünsüzlerinin Rolü

Düzlük–yuvarlaklık uyumu, büyük ünlü uyumundan farklı olarak mutlak değildir; birçok kelimedede bu uyum gerçekleşmez. Bu uyumsuzluğun

temel nedenlerinden biri, dudak ünsüzlerinin (/b/, /m/, /p/, /v/) yuvarlak ünlülerin düzleşmesini engellemesidir.

Bu nedenle “hamur”, “tövbe”, “nöbet” gibi örneklerde yuvarlaklaşma ya da uyumsuzluk görülebilir.

Tarihsel Yuvarlaklaşma ve Ünlü Değişmeleri

Eski Türkçeden günümüz Türkçesine gelene kadar bazı kelimelerde doğal yuvarlaklaşma olmuştur:

bedük → büyük

yory- → yürü-

yabız → yavuz

Bu değişmeler, Türkçenin dudak ünlülerine dayanan bir sesleşme eğiliminde olduğunu göstermektedir.

Alıntı Kelimelerde Ünlü Uyumu

Alıntı kelimeler Türkçe ses dizimine doğrudan uymak zorunda değildir; ancak zamanla Türkçenin baskın ses özelliklerini benimseyerek uyuma girebilirler. Korkmaz'ın aktardığı aşağıdaki örnekler, alıntı kelimelerin Türkçeye uyum sağlama sürecini gösterir:

serhoş → sarhoş

hamir → hamur

mümkün → mümkün

müdir → müdür

tevbe → tövbe

Bu değişmeler, Türkçede ünlü uyumlarının yalnızca kural düzeyinde değil, aynı zamanda fiilî bir fonolojik baskı olarak da etkili olduğunu gösterir.

Eklerde Ünlü Uyumunun Etkisi

Türkçenin ekleri, büyük ölçüde ünlü uyumlarına göre şekillenir. Eklerin farklı biçimleri (örneğin -lar/-ler, -da/-de, -ı/-i/-u/-ü) son hecedeki ünlünün niteliğine göre seçilir.

Türkçe Ses Bilgisi'nde bu duruma ilişkin şu temel esas belirtilir:

“Sözcüğe ek gelirken ekin ön ünlülü mü yoksa art ünlülü mü olacağı, sözcüğün son hecesinin niteliğine bağlıdır.”

Aynı durum yuvarlaklık bakımından da geçerlidir; yuvarlak ünlülü heceler çoğunlukla dar yuvarlak ünlülü ekleri tercih eder. Bu sistem, Türkçenin morfolojik yapısının ünlü uyumlarıyla doğrudan bağlantılı olduğunu göstermektedir.

Türkiye Türkçesinde ünlü uyumları, dilin tarihî ve çağdaş yapısının en belirgin ve en köklü fonolojik özellikleri arasında yer almaktadır. Büyük ünlü uyumu, kelime içindeki ünlülerin önlük-artlık temelinde tutarlı biçimde dizilmesini sağlarken; küçük ünlü uyumu dudaklaşma ve düzleşme esaslarına

göre daha sınırlı fakat önemli bir rol oynar. Her iki uyum da eklerin biçimlenişinde temel belirleyicidir ve Türkçenin ses–şekil ilişkisinin iskeletini oluşturur.

Alıntı kelimelerde görülen uyumsuzluklar istisna niteliğinde olup, birçok yabancı kökenli kelimenin zaman içinde Türkçedeki ünlü uyumlarına adapte olması, bu ses kuralının Türkçenin yapısal baskınlığına işaret eder.

Sonuç olarak, ünlü uyumları Türkçenin fonolojik bütünlüğünü sağlayan sistemsel bir özellik olup, ses diziminin ve ek sisteminin en belirgin ve belirleyici mekanizmalarından biridir.

TÜRKİYE TÜRKÇESİNDE ÜNSÜZ UYUMLARI

Türkiye Türkçesinin ses diziminde ünsüzlerin davranışı, özellikle de ünsüz uyumu ve ünsüz benzeşmesi olarak adlandırılan olgular, dilin fonolojik yapısının temel unsurlarındandır. Ünsüz uyumu, kelime kökündeki ünsüz ile eki başlatan ünsüzün çeşitli fonetik özellikler bakımından birbiriyle uyum göstermesi ilkesine dayanır. Bu uyum, Türkçenin doğal ses akışını sağlayan en önemli mekanizmalardan biridir.

Türkçe Ses Bilgisi'nde, ünsüz uyumunun "ünsüzlerin ötümlü–ötümsüz niteliğine bağlı olarak ek biçimlerini belirleyen bir ses olayı" olduğu açık biçimde ifade edilir:

"Ötümlü ve ötümsüz varyantları olan bir ekin, ünlülerden ve ötümlü ünsüzlerden sonra ötümlü; ötümsüz ünsüzlerden sonra ise ötümsüz biçimle kullanılmasına ötümlülük–ötümsüzlük uyumu denir."

Aynı kaynağa göre bu kural, dil bilgisi öğretiminde çoğu zaman ünsüz uyumu başlığı altında verilir. Bunun yanı sıra, Fevzi Karademir'in ayrıntılı analizinde ünsüz uyumu ile ünsüz benzeşmesinin birbirinden farklı iki kavram olduğu, fakat uygulamada çoğu zaman birbirine karıştırıldığı vurgulanır.

Bu bölümde Türkiye Türkçesinde ünsüz uyumu ve benzeşmesi, hem çağdaş dil hem de tarihî süreç içindeki görünümüyle ayrıntılı biçimde ele alınacaktır.

Ünsüz Uyumu Kavramı ve Fonetik Temelleri

Ötümlülük–Ötümsüzlük Temelli Uyum

Türkçede eklerin başındaki ünsüzler iki gruba ayrılır:

Ötümlü ünsüzle başlayan ekler (–cı, –di vb.)

Ötümsüz ünsüzle başlayan ekler (–cı, –ti vb.)

Kelime sonundaki ünsüzün özelliğine göre uygun ek biçimi seçilir.

Örneğin:

av + cı = avcı (yumuşak ünsüz → ötümlü ek)

balık + cı = balıkçı (sert ünsüz → ötümsüz ek)

git + ti = gitti (sert → sert)

gör + dü = gördü (yumuşak → yumuşak)

Bu ilke Türkçede son derece sistematik bir biçimde işler. Türkçe Ses Bilgisi'nde bu kuralın temel tanımı şu şekilde yapılır:

"Sert ünsüzle biten tabanlardan sonra sert ünsüzle başlayan ekler; yumuşak ünsüzle biten tabanlardan sonra ise yumuşak ünsüzle başlayan ekler gelir."

Bu durum yalnızca fonetik kolaylık sağlamaz; aynı zamanda Türkçede hece yapısının bütünlüğünü koruyan önemli bir ilkedir.

Ünlü-Ünsüz Uyumu ve Damaksıllaşma

Fevzi Karademir'in çalışmasında ünsüz uyumu yalnızca ötümlülük-ötümsüzlük ilişkisiyle sınırlanmaz; aynı zamanda ünlü-ünsüz benzeşmesi şeklinde de değerlendirilir.

Örneğin:

art damak ünsüzünü art ünlünün takip etmesi: ko-

ön damak ünsüzünü ön ünlünün takip etmesi: ek

"Art damak ünlü ve ünsüzleri birbirini izlerken (kas, gaga), ön damak ünlü ve ünsüzleri de birbirini izler (ek, gelir)."

Bu yapı, Türkçede yalnızca ünlüler arasında değil, ünsüzlerle ünlüler arasında da uyum bulunduğunu göstermektedir.

Ünsüz Benzeşmesi (Assimilation) ve Ünsüz Uyumu Arasındaki Ayrım

Türkçe literatürde "ünsüz benzeşmesi" ile "ünsüz uyumu" çoğu zaman eş anlamlı kullanılsa da fonolojik açıdan iki ayrı kavramdır.

Fevzi Karademir bu kavramların ayrımını şu şekilde açıklar:

"Ses uyumları birer olgu iken ses benzeşmeleri birer olaydır. Her ses benzeşmesi aynı zamanda bir ses uyumu olabilir; ancak bütün ses uyumlarını ses benzeşmesi olayı saymak doğru değildir."

Bu tanım, ünsüz benzeşmesinin bir ses değişimi (olay); ünsüz uyumunun ise dilin sistemine içkin doğal bir olgu olduğunu ortaya koyar.

Türkçede Ünsüz Benzeşmesi Türleri

Ünsüz benzeşmesi, bir sesin diğerine yaklaşarak onun bazı özelliklerini alması biçiminde gerçekleşir. Literatürde çok sayıda sınıflandırma yapılmış olmakla birlikte, Karademir ve Coşkun'un çalışmaları bu konuda en kapsamlı değerlendirmeleri içerir.

Tonsuzlaşma (Sertleşme) Yoluyla Benzeşme

Bu tür benzeşmede ötümlü bir ünsüz, komşu sert ünsüzün etkisiyle tonsuzlaşır.

Örnekler:

diş + ci → dişçi

bas + gı → baskı

yurt + daş → yurттаş

Bunlar hem Karademir'in hem de diğer araştırmacıların çalışmalarında ayrıntılı biçimde yer almaktadır:

Ayrıca Arapça veya Farsçadan gelen birçok kelimedede de bu süreç görülür:

sunbul → sümbül

zanbak → zambak

Tonlulaşma (Yumuřama) Yoluyla Benzeşme

Bu tür benzeşmede sert bir ünsüz, ötümlü ünsüze dönüşür.

Örnekler:

kergedan → gergedan

sunpare → zımpara

muztarib → muzdarip

Tonlulaşma özellikle yabancı kökenli kelimelerde daha belirgindir.

Akıcılaşma Yoluyla Benzeşme

Akıcı ünsüzlerin (l, r, y, m, n) etkisiyle gerçekteşen bir yumuşama türüdür.

Örnekler:

adak → ayak

adır- → ayır-

kudug → kuyu

Sızıcılaşma (Fricativization) Yoluyla Benzeşme

Ünsüzün daha sürtünmeli bir hale gelmesi söz konusudur.

Örnekler:

yabız → yavuz

çabış → çavuş

hořab → hořaf

Patlayıcılaşma ve Dudaksıllaşma Benzeşmeleri

Bu süreçlerde ünsüzler patlayıcı veya dudaksı bir karakter kazanır.

Patlayıcılaşma:

harbuz → karpuz

seltuk → çeltik

Dudaksıllařma:

inbik → imbik

sunbul → sümbül

zanbak → zambak

Bu türler, Türkçede ünsüz değişimlerinin yalnızca bir uyum değil, aynı zamanda güçlü bir fonetik etkileşim olduğunu kanıtlar.0

Ünlü-Ünsüz Etkileşimi ve Hecede Uyum

Türkçe yalnızca ünsüzler arası uyuma değil, ünlüler ve ünsüzlerin oluşturduğu hecelerin bütünsel uyumuna da sahiptir.

Karademir'in deęerlendirmesi bu iliřkiyi açıkça ortaya koyar:

“Art damak ünlü ve ünsüzleri birbirini izlerken ön damak ünlü ve ünsüzleri de birbirini izler.”

Bu durum, Türkçede hece bütünlüğünün ses dizimini yönlendiren en temel unsur olduğunu göstermektedir.

Tarihsel Süreçte Ünsüz Benzeşmesi

Türkçenin tarihsel gelişiminde ünsüz benzeşmesi daha belirgin bir şekilde gözlenmiştir. Eski Anadolu Türkçesi ve Osmanlı Türkçesinden günümüz Türkçesine geçişte birçok kelime benzeşme yoluyla bugünkü biçimini almıştır:

çenber → çember

çarşanba → çarşamba

yassı ← yatsı

tefter → defter

Korkmaz bu tür örnekleri hem benzeşme hem de ünsüz uyumu bağlamında sınıflandırarak değerlendirmiştir.

Eklerde Ünsüz Uyumunun Rolü

Eklerin biçimlenişi, çoğu zaman kelime sonundaki ünsüzün fonetik niteliği ile belirlenir.

Eklerin farklı varyantları (–cı/–cı, –di/–ti vb.) yukarıda açıklanan uyum ilkelerine göre seçilir. Karademir’in çalışmasında bu durumun özellikle öğretim açısından önem taşıdığı vurgulanır:

“Kelime türetim ve işletiminde sert ünsüzle biten tabanlardan sonra sert; yumuşak ünsüzle biten tabanlardan sonra yumuşak ünsüzle başlayan ekler gelir.”

Bu sistem Türkçenin morfolojik yapısının ne kadar fonetik temelli olduğunu açık bir şekilde gösterir.

Türkiye Türkçesinde ünsüz uyumları ve ünsüz benzeşmesi, dilin ses diziminin hem tarihî hem de çağdaş dönemlerinde etkili olan temel fonolojik yapılarıdır.

Ünsüz uyumu, eklerin doğru biçimle seçilmesini sağlayan sistematik ve zorunlu bir dil olgusudur;

ünsüz benzeşmesi ise seslerin birbirini etkilemesiyle ortaya çıkan fonetik bir değişim sürecidir.

Bu iki kavramın birbiriyle ilişkili olmakla birlikte aynı olmadığı, literatürde Karademir ve diğer araştırmacılar tarafından güçlü biçimde vurgulanır. Türkçe, ünsüzlerin ötümlülük, tonsuzluk, damaksillaşma gibi özelliklerine dayalı güçlü bir uyum mekanizmasına sahiptir. Aynı zamanda, dudaksillaşma, tonlulaşma, akıcılaşma gibi süreçlerle seslerin yapısal değişiklikler yaşadığı geniş bir benzeşme alanı bulunur.

Sonuç olarak ünsüz uyumları, Türkçenin fonetik-morfolojik bütünlüğünü ayakta tutan en önemli sistemlerden biridir. Türkçenin doğal akıcılığı, eklerin uyumlu biçimlenişi ve hece yapılarını koruyan mekanizmalar bu sistem sayesinde işler.

KULLANILAN LİTERATÜR:

1. „Türkiye türkçe grameri" prof Dr Zeynep Korkmaz, Ankara 2009.

2.TÜRKÇE SES BİLGİSİ

Yazarlar

Prof.Dr. Nurettin DEMİR (Ünite 1-8)

Prof.Dr. Emine YILMAZ (Ünite 1-8)

Editör

Doç.Dr. Hülya PİLANCI

ANADOLU ÜNİVERSİTESİ

3.Turkish Studies

International Periodical for the Languages, Literature and History of
Turkish or Turkic

Volume 12/25, p. 467-490

DOI Number: <http://dx.doi.org/10.7827/TurkishStudies.12320>

ISSN: 1308-2140, ANKARA-TURKEY